

OPEN MONUMENTENDAG VLAANDEREN 2010 DE VIER ELEMENTEN

PROF.DR. MARC ANTROP | Vakgroep Geografie | Universiteit Gent | www.ugent.be

THEMALEZING: VIER ELEMENTEN OM HET ERFGOED ANDERS TE LEZEN

Wegwijs

Het thema van Open Monumentendag 2010 lijkt op het eerste gezicht wat moeilijk, zeker omdat het accent niet ligt op de materiële stoffen zoals reeds in de themanota beklemtoond werd. Daarom deze verduidelijking, die een tekstuele weergave is van e themalezing die op de provinciale themadagen werd gegeven.

De oorsprong: de vier elementen – ze waren met vijf...

De elementenleer stamt uit de Oudheid en was een filosofische benadering om de elementaire bouwstenen van alles wat is te definiëren. Ze vormden een systeem, een kader om de wereld te lezen en te begrijpen. We vinden gelijkaardige systemen terug in alle grote beschavingen: de Griekse, de Indische, de Chinese en Japanse. De Griekse elementenleer was de belangrijkste voor ons in Europa.

De Griekse wetenschapper, arts en filosoof Empedocles (ca. 490-432 v. Chr.), die in Sicilië leefde, was de eerste die de idee van vier kosmologische bouwstenen opperde in zijn 'Tetrasomia'. Aarde, lucht, water en vuur waren volgens hem de vier 'wortels' (*rhizae*) en hij beschouwde ze als eenvoudige en onveranderlijke materiële bouwstenen, die echter ook een spirituele betekenis hadden. Zo associeerde hij lucht met de god Zeus, aarde met de godin Hera, vuur met Hades en water met Nestis (*Persephone*). De wereld was opgebouwd door wisselende combinaties in een eeuwig durende veranderende cyclus waarbij de elementen bijeengebracht en gescheiden werden. Als krachten voor deze veranderingen onderscheidde hij Liefde (Grieks *filia*) als bindende, aantrekkende kracht, en Haat (Grieks *neikos*) als scheidende, afstotende kracht. Het bijeenbrengen van de elementen door Liefde leidde tot het ontstaan van de levende wezens. Het sterven was de door Haat veroorzaakte scheiding. Terloops: hij stierf in 432 v. Chr. door een val in de Etna.

Plato benoemde de vier 'wortels' van Empedocles in het Grieks *stoicheion*, wat letterlijk oplijnen betekent, en refereerde naar letters die als elementaire eenheden van het alfabet naast elkaar geplaatst worden om een woord te vormen.

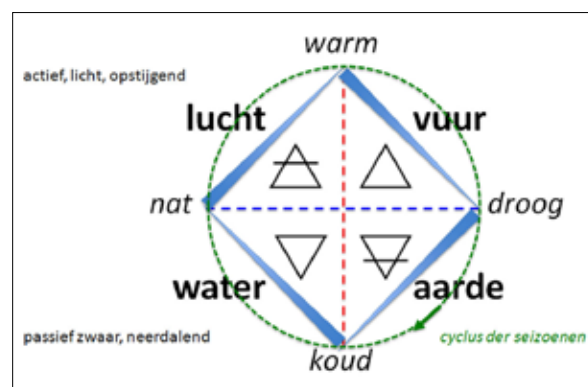
Later beschreef Aristoteles in zijn *Metafysica* hun eigenschappen verder als volgt:

- Vuur is primair heet en secundair droog;
- Water is primair koud en secundair nat;
- Lucht is primair nat en secundair heet;
- Aarde is primair droog en secundair koud.

Vuur en water waren de eerste en zuivere elementen, lucht en aarde werden er uit afgeleid. Dit is weergegeven in hun klassieke driehoekige symbolen. Vuur heeft als eigenschappen transformatie en activiteit; water zuivert en lost op. Aarde is de materie van de schepping, en lucht de geest.

De tegengestelde paren van gradueel in elkaar overgaande eigenschappen nat-droog en koud-heet zijn hierbij belangrijk. Nat betekent vloeibaarheid, expansie en flexibiliteit, droog betekent starheid, vormvastheid en structuur. Koud en warm bepalen de overgangstoestanden: vast-vloeibaar-vluchtig.

Om het verband tussen deze paren tegengestelde eigenschappen (nat-droog, koud-heet) en de elementen enigszins te begrijpen, moet men zich in de mediterrane leefwereld en het klimaat van de Griekse filosofen plaatsen. Zo kregen de vier elementen ook associaties met de seizoenen: lucht-lente, vuur-zomer, aarde-herfst en water-winter.

Het relatiesysteem van de vier elementen en hun eigenschappen.

Met de vier elementen en hun eigenschappen kon echter niet alles afdoende verklaard worden. Hoewel de vier elementen onverwoestbaar zijn, zijn hun combinaties en de eigenschappen die hieruit voortvloeien dat niet: ze zijn veranderlijk. Omdat dit niet van toepassing kon zijn op het immateriële, zoals men toen hemelse firmament dacht, introduceerde Aristoteles een vijfde element: de kwintessence (quint = vijf). Hij noemde het 'aether', de 'leegte', 'ruimte', maar het stond ook voor de immateriële idee.

Duidelijk is dat de eigenschappen van de elementen belangrijk zijn om hun onderlinge relaties en combinaties te begrijpen. De elementenleer was een kader om de dingen te bestuderen en te begrijpen. Zo gebruikte Hippocrates de vier elementen om het menselijk lichaam te beschrijven in relatie tot de vier 'humeuren' (gele gal-vuur, zwarte gal-aarde, bloed-lucht en slijm-water). Later zouden hun spirituele connotaties ook gebruikt worden om menselijke karakters te beschrijven, zoals in de Jungiaanse psychologie.

De Griekse elementenleer vormde een belangrijk aspect in het middeleeuws christelijk wereldbeeld. In de Arabische wereld vormde het de basis van de alchemie. Naast de vijf elementen werden er nog drie andere toegevoegd: zwavel ('de steen die brandt'), kwik ('het metaal dat vloeit') en zout (kristal). Ze staan voor vier principes: verbranding, vluchtigheid, volheid en vastheid.

Boom, voormalige steenbakkerij Frateur
© Provinciebestuur Antwerpen, Dienst Erfgoed, foto: Stefan Dewickere

Open Monumentendag 2010

De themanota en de visuele prikkels gaven de krachtlijnen van 'De vier elementen', evenals een brede waaier van inspirerende voorbeelden. Die krachtlijnen zijn samen te vatten als interactie door aantrekking en afstoting.

De rode draad in het thema is de evoluerende interactie tussen de mens en de vier elementen, duizenden jaren lang. Die interactie wordt geplatst in een liefde-haat polariteit:

- De liefde: of de behoefte aan de vier elementen
  - Leven van de elementen
  - Ingrijpen op de elementen
  - Genieten van de elementen
- De haat: of de verdediging tegen de elementen
  - Leven met de elementen
  - Het erfgoed beschermen tegen de elementen

Erfgoed en werken met elementen

In Vlaanderen wordt – zoals elders – het erfgoed geordend in een aantal categorieën, die elk specifieke eigenschappen hebben en een aangepast beheer en erfgoedzorg vereisen. We onderscheiden het bouwkundig, landschappelijk, archeologisch en mobiel erfgoed.

Het **bouwkundig erfgoed** omvat gebouwen en constructies. Sommige kregen de status van monument, maar dit wil niet zeggen dat de meerderheid van de andere bouwwerken geen waarde zouden bezitten. Met 'De vier elementen'-leeswijzer kunnen we die verkennen.

Een gebouw of constructie is bij uitstek het object waarin elementen als bouwstenen gecombineerd worden. Op deze Open Monumentendag is het niet de bedoeling om op de bouwmaterialen zelf in te gaan, maar eerder op hun combinatie en hun relaties onderling en met hun omgeving. Waarom werden bepaalde materialen gekozen en waarom zo gecombineerd? Werden ze gevonden in de natuur of gemaakt door de mens? En hoe dan? Van waar komen de bouwmaterialen en wat heeft hun productie en transport doen ontstaan. Mischien op zich weer nieuw erfgoed.

Het **bouwwerk** staat niet op zich, maar heeft een relatie met zijn omgeving. Is de architectuur, de vorm, de materiaalkeuze en de oriëntatie aangepast aan de overheersende wind- en regenrichting? Hield men rekening met de elementen lucht en water? Kende en gebruikte men bij de inplanting de eigenschappen van de grond? Met het element aarde? Maakt men optimaal gebruik van de bezonning? Van het element vuur? Hoe verwarmde men zich? Welke beveiliging heeft men voorzien tegen gevaarlijke aspecten van de elementen? Overstroming en insijpelen, verspreiding van brandgevaar? Beschutting tegen stormwind? Grondverzakkingen?

Deze ideeën werden overgenomen door de Europese alchemisten, zoals Paracelsus (1524) en later Robert Boyle en Isaac Newton, en bleven in gebruik tot de opkomst van de moderne wetenschappen. Het was Boyle die de elementen definieerde als één en ondeelbare substanties, een idee dat door Lavoisier werd overgenomen en uitgewerkt tot de moderne chemie. De alchemie was niet alleen een voorloper van de chemie, maar had ook een spirituele dimensie. Hierbij waren de geassocieerde eigenschappen van de elementen belangrijk. De elementenleer met zijn symbolische associaties inspireerde diverse kunstvormen en ook esoterische bewegingen (zoals astrologie) en spelen (zoals het tarot-kaartspel en heel wat moderne gezelschaps- en computerspeltjes).

In essentie gaat het dus om de wisselende interactie tussen de elementen waarbij alle mogelijke combinaties nieuwe eigenschappen genereren, en waarbij aantrekking en afstoting belangrijke krachten zijn.

Elementary, my dear Watson...

Een element is het enkelvoudige bestanddeel waarmee iets is opgebouwd. In de klassieke zin waren dit water, lucht, aarde en vuur. In de moderne wetenschappelijke zin zijn het chemische stoffen zoals die voorkomen in het periodiek systeem van Mendeljev, en als de subatomaire deeltjes, die tussen haakjes ook gedefinieerd worden door hun eigenschappen en krachten.

De etymologische betekenis brengt ons bij het Latijnse 'elementum', dat aanvang, principe, letter betekent, zoals het stoicheion van Plato. Het verwijst naar het alfabet en dus ook naar de beginselen van lezen en schrijven.

In die zin zijn 'De vier elementen' als het thema van Open Monumentendag 2010 een aansporing om ons erfgoed te leren lezen, er de bouwstenen ervan te onderscheiden en relaties te begrijpen.

De letters zijn de bouwstenen en woorden worden gevormd door hun combinaties. Combinaties van woorden vormen betekenisvolle zinnen en zo kunnen we een verhaal vertellen.

Het verhaal dat ons leert: waarom hier? Waarom zo? Hoe kwam dit tot stand? Wanneer? Bijna steeds staat de wisselende interactie tussen de elementen en de woorden die ze vormen hierbij centraal.

Sint-Gertrudis-Pede, Watermolen van Pede
© Toerisme Vlaams-Brabant, foto: Dominic Verhulst

Bij *constructies* kan het gaan over het overbruggen van elementen, het afschermen of beheersen en gebruiken van elementen, of instrumenten om de combinaties van elementen te transformeren en zo nieuwe eigenschappen te doen ontstaan. Bruggen, sluisen, dijken, allerhande molens, ovens, smederijen... Dit is de poort naar het *industriële erfgoed*. Naargelang de beschikbare technologie kunnen die een heel historisch ontwikkelingsverhaal vertellen. Ze tonen hoe de mensen leerde uit zijn ervaring en hoe hij steeds meer en efficiënter de elementen leerde te gebruiken. En uit dit verhaal kunnen belangrijke (vergeten) lessen getrokken worden om duurzaam om te gaan met de elementen. En heel wat erfgoed toont ons dat dit vroeger soms meer het geval was dan vandaag.

Groepen van gebouwen en constructies vormen nieuwe erfgoedelementen: *nederzettingen, dorpen en steden*. De plaats van de site getuigt bijna steeds van een nauwgezette observatie en evaluatie van alle elementen in de omgeving. Is er voldoende vlakke ruimte om te bouwen en te werken? Is er permanente bevoorrading van het levensnoodzakelijke water? Is er geen bedreiging door overstromingen en grondverzakkingen of -verglijdingen? Is de plaats gemakkelijk toegankelijk en ook verdedigbaar? Is er natuurlijke beschutting tegen koude wind en regen, en te felle zon? Benutten we maximaal het zonlicht en de zonnewarmte? Zijn er voldoende en verscheiden hulpbronnen in de omgeving om van te leven? De keuzes zijn meervoudig en hebben geleid tot een eigen identiteit van iedere plaats, maar ook tot types die karakteriserend zijn voor de technologische middelen en noden van de tijd van stichting. Hiervan getuigen de nederzettingvorm, de keuze van

de site en de plaatsnamen. *Toponiemen* zijn een maar al te veel vergeten immaterieel erfgoed met een onschatbare informatieve waarde. Ze laten ons dikwijls toe doorheen moderne nivellerende bebouwing sporen van een verhaal uit het verre verleden te zien.

Tuinen en parken nemen een bijzondere plaats in. Samen met hun gebouwen vormen ze één eenheid, bewust door de mens gecreëerd. In de tuin- en landschapsarchitectuur speelde de mens bewust met de vier elementen, die hij kunstig en esthetisch combineerde. De veranderende visie op de elementen doorheen de geschiedenis is nergens zo duidelijk als hier. Van de formele Franse tuinen tot de Engelse landschapsparken en de stadstuinen, oud en nieuw. Allen tonen ze een spel met de elementen met als doel het esthetisch genieten.

Het *landschappelijk erfgoed* is het integrerend ruimtelijk kader, waarin het bouwkundig erfgoed vervat zit. Het landschap is immers ingericht en geordend door de mens, waarbij de interactie tussen de verschillende natuurlijke elementen en processen, en de menselijke ingrepen uiteindelijk de unieke en herkenbare identiteit van het landschap bepaald hebben. Het landschap integreert het natuurlijke en ecologische erfgoed met het historische en sociaal-culturele erfgoed. Hierin spelen relaties in ruimte en tijd een belangrijke rol. Er werd gezocht naar een zo optimaal mogelijk landgebruik in functie van de natuurlijke gesteldheid van aarde, water en lucht. Vuur was een instrument bij de ontginning van de woeste gronden. Nederzettingen waren de lokale controlecentra van waaruit het omliggende land ontgonnen en als landschap ingericht werd. Ook hier weerspiegelen zich interacties tussen wat het land te bieden had en de afstand tot de woonplaats. Er ontstonden ruimtelijke zoneringen die als verschillende landschapstypes herkenbaar waren. Deze *traditionele landschappen* geven uitdrukking aan de gegroeide samenhang van een eeuwenlange en harmonische wisselwerking tussen elementen en de mens, maar ook tussen liefde en haat. Ze geven ook uitdrukking aan de unieke identiteit van de gemeenschap en cultuur die ze gemaakt hebben. Die ordening van het landschap en de zorg ervoor waren ook gekenmerkt door een duurzaam beheer en duidelijke relaties tussen de elementen, iets wat velen nu nog als esthetisch mooi ervaren.

Met de groeiende technologische mogelijkheden, zeker vanaf de 19de eeuw en meestal aangeduid als industriële revolutie, veranderden ook de sociale en politieke structuur grondig. De lokale relaties tussen de elementen werden steeds sneller overschreven door internationale krachten, die werkzaam zijn over een grote afstand en die we nu aanduiden met globalisering. Nieuwe verkeersinfrastructuren versneden en ontsloten de harmonisch gegroeide traditionele landschappen en initieerden belangrijke veranderingen in het landgebruik en bewoning. Het landgebruik werd minder grondgebonden en verstedelijking werd algemeen. Hierdoor ontstonden nieuwe landschappen van verkeer, industrie en suburbane steden. De

Waarschoot, fabrieksschoorsteen van de voormalige textielabriek S.A.W
© Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Dienst Erfgoed

Lanaken, het kanaal Briegden – Neerharen verbindt het Albertkanaal met de Zuid-Willemsvaart
Foto: Bert Van Doorslaer

oude relaties verdwenen grotendeels en zijn slechts fragmentarisch als relictten nog te herkennen. Nieuwe landschappen vertellen ons veel over de nieuwe verhoudingen tussen de mens en zijn omgeving, zijn gewijzigde interactie met de elementen en ook de groeiende problemen die dit veroorzaakt.

Het nieuwe landgebruik is steeds minder grond en plaats gebonden en vormt de grootste bedreiging voor het **archeologisch erfgoed**, dat verborgen in het bodemarchief eeuwenlang veilig bewaard bleef. Hier zit uitzonderlijke en dikwijls de enige informatie over de interactie van de mens met zijn omgeving doorheen de geschiedenis. Hieruit kan kennis geput worden over hoe de mens omging met de elementen op manieren die wij al lang vergeten zijn.

Het **varend erfgoed** neemt een bijzondere plaats in. Vaartuigen getuigen van een grondige kennis van de elementen en hun beheersing. Ook hier toont de geschiedenis de wisselende interactie die mogelijk was door een toenemende kennis van de elementen en groeiende technologie die toeliet ze te

beheersen. Varend erfgoed is meer dan vaartuigen alleen. Alle infrastructuur aan land getuigt eveneens van een afweging van de elementen.

Varend erfgoed behoort tot wat men 'mobiel erfgoed' kan noemen, maar dat bezit geen wettelijke bescherming in ons land, tenzij als museumstukken. Hieronder vallen bijvoorbeeld treinen, waaraan ook spoorwegen en stations gekoppeld zijn (die dan wel als monument kunnen beschermd zijn geworden). Hetzelfde geldt voor vliegtuigen en auto's.

Kennis en samenhang genereren waarde...

De elementen op zich hoeven dus niet centraal te staan. Hun onderling wisselend samenspel is op zich al boeiend en verrassend genoeg. Dikwijls zijn die relaties niet materieel en dus niet direct zichtbaar. Je hebt kennis nodig om ze te zien en dan wordt de gehele samenhang plots duidelijk. Een verrassing, en die is meestal positief, want ze geeft zin aan iets wat je niet erg bewust waarneemt en anders wellicht alledaags vindt. Dit tonen en duidelijk maken aan het brede publiek is de opdracht van Open Monumentendag 2010.